

Kelet-közép-európai emlékezés és felejtés könyve

R. Breckner–D. Kalekin–Fishman I. Miethe(ed.):
Biographies and the Division of Europe
Experience, Action and Change on the 'Eastern Side'
Lesket+Budrich, TU, Berlin, 2000

A modern európai társadalmak meghatározó jellemzője az individualizmus. Miközben a társadalom, annak különböző intézményei látszólag az egyénhez igazodnak, annak érdekeit szolgálják, létre is hozzák annak tárgyát, a modern individuumot. Az egyén, Simmel szavaival élve, „társadalmi körök metszéspontján” elhelyezkedve, a modern társadalmi funkciók nélkülözhetetlen elemévé válik. Ugyanakkor az egyéni, individuális cselekedetek akkor nyernek határozott, tiszta jelentést – legalábbis a kutató számára –, ha azok különböző társadalmi rendszerekhez és hálókhoz köthetőek.

Az egyén helye a modern társadalomban a szociológiai, pszichológiai konceptualizáció számára is központi kérdés lett. Az egyéni biográfiák, élet-történetek rekonstrukciója lehet a kutatás célja, de ugyanakkor fontos kutatási eszközzé is vált, amelynek segítségével a társadalmi makro-folyamatoknak korábban ismeretlen aspektusai világhíthatók meg. A szóban forgó tanulmány-kötet kelet-európai biográfiákat kelt életre. Az egyéni élet narratíváin keresztül kísérli meg rekonstruálni a rendszerváltás előtti, „kettéosztott” Európa mentális, kulturális reprezentációit, majd Kelet és Nyugat viszonyának átalakulását a rendszerváltást követő megváltozott társadalmi, politikai kontextusban. Más szóval, a kötetben szereplő tanulmányok a Keletre és Nyugatra osztott Európa, és a hozzá kapcsolódó múlt-képek, történelem szemléletek, identitások több szálon futó, tanulmányonként változó, és mégis számta-

lan közös elemet felmutató újragondolását, egyéni életutakban rejlő lenyomatait, valamint azok gondos, értő és elemző felfejtését tárják az olvasó elé.

Kelet és Nyugat különállása majd újraegyesítése adja a kötet kiindulópontját és elsődleges fogalmi keretét. Központi kérdése, hogy ezt a dichotómiára épülő képet hogyan képes az egyén feldolgozni, milyen mentális határ-feloldások, újraegyesítések, vagy éppen határ-megerősítések játszódnak le mikro szinten, a kisközösségek vagy éppen a világ egyéni értelmezésének szintjén. Tudva-lévő, hogy mind a kettéosztottság, mind az újraegyesítés Kelet-Közép-Európában sokkal mélyebb és drámaibb hatásokkal járt, ezért a kötetben szereplő írók is inkább a „keleti oldal” narratíváit elemzik: Magyarország, Lengyelország, Románia, Oroszország, a volt Jugoszlávia és a volt Német Demokratikus Köztársaság adja a történetek tágabb társadalmi politikai kontextusát. A könyv különböző fejezeteiben vizsgált visszaemlékezések, biográfiák által megjelenített történelmi időszak pedig az Októberi Szocialista Forradalomtól, vagyis 1917-től napjainkig terjed, amelyről egy eddig kevésbé ismert perspektívából, a mindennapi életet és az egyes embert előterbe állítva kapunk képet.

Módszertanilag az írások döntő többsége narratív interjúkon alapszik, azok részletes elemzése, szakirodalmi keretbe ágyazott értelmezése egyszerre hozza az elméleti munkák általánosabb érvényű következtetéseit, ugyanakkor a számos narratíva-részlet, interjú-helyzet elemzése az empiria sajátos, megjelenítő és hitelesítő erejét adja e tanulmánykötet írásainak. A modernitás velejárójaként emlegetett, a kelet-közép-európai társadalmakra is jellemző differenciálódás jelenségkörét járják körül a kötetben szereplő tanulmányok. A „társadalmi valóság” széttöredezését, sokféle individuális életútra való szétesését helyezik a figyelem középpontjába. Ebből a perspektívából azt hangsúlyozzák, hogy az egyén olyan képet épít fel magának a valóságról és rendről, melyben meghatározó szerepe van az időszakosságnak, a szinkronitásnak és az átmenetiségnek.

A kötet három fő részből áll: az első részben Közelítések Európához – elméleti megközelítések címmel, a legfontosabb elméleti kérdésekre választ kereső írások kapnak helyet: például a kelet-nyugat szembeállítás történeti kialakulását, kollektív használatát és utóéletét tárgyaló elemzés (Stölting), vagy éppen Peterson cikke a közös Európáról, mint mentális reprezentációról, illetve az európai identitás egyéni értelmezéseiről, alapjairól. A kötet második részében Múlt és jövő között címmel háborúk, diktatúrák és a zsidó holocaust egyéni visszaemlékezésekben és család-történetekben tükröződő emlékezetét vizsgálja. Ebben a részben a zsidó identitás generációnként elté-

ró variációi, valamint a múltra való reflektálás igénye jelenik meg az elbeszélők narratíváiban. A kötet harmadik, *Kihívások határátkeléskor* című befejező része a konkrét fizikai, politikai határok megélését, tudati tükröződéseit, e mentális reprezentációk szülte cselekvéseket elemzi. A határ okozta elválasztottság érzése, a határokon átívelő kapcsolatok, az újratalálkozások, látogatások élménye alkotják e rész témáját.

A továbbiakban, a teljesség igénye nélkül, talán megengedhető részrehajlással, kicsit részletesebben ismertetem a kötetben szereplő tanulmányokból azokat, amelyek úgy gondolom különös érdekességgel bírnak.

Kovács Éva és Vajda Júlia tanulmányukban – Zsidók és nem-zsidók együtteleése a rendszerváltás utáni Magyarországon – abból az általános megállapításból indulnak ki, hogy a Magyarországon történt politikai átalakulás magával hozta az identitáspolitikák, az identitásról szóló diskurzusok felerősödését. Az előző rendszer alatt elfojtott, tabuizált, megtagadott traumatikus események emlékezete, mint amilyen a holocaust volt, visszatér, illetve a nyilvánosság különböző szintjein újratematizálódik, és a hozzá kapcsolódó identitások (áldozatok és elkövetők) újrafogalmazódnak. A holocaust emlékéet közvetve, szüleik élettörténetén keresztül öröklő másodgenerációs házaspárok narratíváit elemzi a tanulmány. A múlttal való szembesülés különösen nehéz a számukra, hiszen e generáció tagjai nem sajátítottak el olyan stratégiákat, melyek segítségével megbirkózhatnának ezzel a terhes örökséggel, és, épp ellenkezőleg, szüleiktől csak negatív énképet, elfojtásokat, hallgatást sajátíthattak el. Az előző rendszerben elfe(le)dett zsidó identitás újrafelfedezését értelmezi a tanulmány az iskolaválasztásból kiindulva. Az interjúalanyok egy zsidó közösségi értékeket és liberális értékrendet követő budapesti magániskolába járó gyermekek szülei.

Hogy az egyén miképpen tudja feldolgozni a holocaust történelmi traumáját (akár áldozatként, akár közvetlen vagy közvetett elkövetőként), és hogyan kommunikálja azt, a szerzők egy kettős identitás-moddellel magyarázzák. Elsődleges identitásként kezelik a korai szocializációból, a gyermek-anya kapcsolatból fakadó, rigiditást vagy nyitottságot eredményező magatartást, melyre ráépül a későbbi szocializáció tudásanyaga, a fokozatosan elsajátított, az adott család történelmi szerepéből és múltfeldolgozó stratégiáiból (elfojtásból, „felejtésből”, vagy éppen nyílt vállalásból) fakadó másodlagos identitás. A tanulmányban négy identitásípust különböztetnek meg a szerzők. Az elsőt „megcserélt identitásoknak” nevezik, és egy példán keresztül a következőképpen jellemzik: az apa egy holocaustot túlélő család fia, ellenérzéssel van

saját zsidósága iránt, mely érzés öngyűlöletbe fordul, és asszimilációpártivá teszi őt. Ezzel szemben, meglehetősen paradox módon, a keresztény családból származó anya testesíti meg a családban a zsidó identitás iránti lelkes odaadást, szemében férje és gyermeke legfőbb értéke éppen zsidóságukból fakad. A zsidóságot elnyomó férj és az ezt az identitást felkaroló feleség eltérő irányultságai feszültségekkel terhes kapcsolatot eredményeznek.

A tanulmányban elemzett második típus a „társadalmi zsidó” identitás. Az ezt illusztráló példa egy zsidó családból származó anya, aki első, zsidó férjével kötött házasságából született gyermekét válása, és egy katolikus családból származó férfival kötött második házassága után zsidó iskolába írattja. Az új férj stabil én-képpel rendelkezik, önmagát „szabad, liberálisan gondolkodóként” definiálja, ennek ellenére nehezen integrálódik felesége zsidó családjába. A zsidó nő második választása szakítást jelent apjával, és az apja által közvetített zsidó identitásával. Fia iskolaválasztásán keresztül, valamint egy nem-zsidóval kötött házasságában saját zsidó identitását konstruálja újra, immár önálló alapokon (katolikus) férje pedig úgy tud azonosulni a zsidó kultúrával, hogy eközben nem kényszerül feladni saját identitását. Ezt a típust komplementer, párhuzamosan futó identitásokként is jellemezni lehetne.

„Pseudo-zsidók” a harmadik eset szereplői, mindketten nem-zsidó családból származnak, ennek ellenére ebbe a zsidó iskolába járatják gyermeküket. Az apa kvázi-zsidó biográfiát konstruál magának, ezzel mintegy kompenzálja felmenői holocaust-bűneit, illetve zsidó „köpönyegbe bújva” próbál bekerülni egy intellektuális elitbe. Mindkét házastárs narratíváiban a szerzők antiszemitizmust jeleznek, továbbá rámutatnak a család kettős identitás-sztenderdjére: míg a külvilág számára zsidó identitást kommunikálnak (zsidókkal barátkozik az apa, gyermeküket zsidó iskolába járatják), családon belül ezek az értékek fordított előjelet kapnak. Az apa rejtett antiszemita érzéseit zsidó-barát magatartásba csomagolja, ugyanakkor egy nyíltan antiszemita házastárs választásával tudatalattijának ezt az irányultságát is kielégíti.

A „búvópatak identitások” névvel illetett negyedik típust egy zsidó identitását és családját megtagadó nő történetén keresztül mutatják be. Egy színes bőrű férfival kötött házasságát korábbi, zsidó énjével való szakításként éli meg, az ebből a nemsokára válással végződött házasságból született gyermek zsidó iskoláztatása az identitás újra felvállalását jelzi. Az első fázisban a rassz-jegyekből adódó stigmával próbálta a zsidó anya elfedni gyermeke, s rajta keresztül saját zsidó identitását, a második fázisban pedig éppen ezt a rejtett zsidó stigmát fedi fel, és gyermeke „másságát” (színes bőrűségéből adódóan) nem létezőnek tekinti.

Ezzel szemben zsidó származásukat, a zsidósághoz, a zsidó kultúrához való kötődését hangsúlyozza.

Ina Dietzsch írása a „kelet-” és „nyugat-németek” határokon átívelő és évtizedeken át a körülmények nehézségeivel dacoló levelezési és ajándékozási szokásait elemzi. A szerző azt állítja, hogy a kelet-nyugat distinkció kulturális értékítéletekkel terhelt sajátosságai egyértelműen kimutathatóak ezekben a kapcsolatokban. Bár a kelet(iek) és nyugat(iak) közötti kommunikáció sorozatos félreértéseket teremtett, és a két fél között egyfajta hierarchiát hozott létre, illetve tartott fenn, a szerző úgy látja, hogy mégis el tudott látni egy határon átnyúló, közösségfenntartó és közösségteremtő funkciót.

Kürti László A szocializmus cirkusza: titkok, hazugságok és autobiografikus család-narratívák című írása rendkívül izgalmas olvasmány. A szerző a felejtés nyomába ered, emlékezet-lyukak, elhallgatások és homályban „felejtett” részletek után kutat. Kürti saját családtörténetét veti vizsgálat alá, mindezt az államszocialista Magyarország társadalmi, politikai kontextusába ágyazva. Egy családi napló felbukkanása indítja be a kutatói érdeklődést, és egészen új fényben kezd el láttatni korábban hallott családtörténet-részleteket, jellemrajzokat, gyermekkori epizódokat. Feltárul a kishűg halálának „valódi” története, az apa „valódi” jellemrajza, helyére kerülnek gyermekkori epizódok. Ezen emlékező-elemző folyamat során, melyet a rendszerváltás utáni időszak és a hazatelepülés, mint élethelyzet jellemez a szerzőnél, megkonstruálódik egy másfajta – nem „jó” vagy „rossz”, hiszen ilyen állításokat tenni ugyancsak nehéz és morálisan erősen problematikus lenne – de mindenképp teljesebb, új értelemmel teli realitás és múltkép. Az elemzés végére a szerző egyfajta egyéni és történelmi meg/feloldáshoz érkezik: mint ahogy azt vallomásszerű zárszavában kifejti, az emlékezés folyamata nehéz, gyötrő „művelet” (érdekes össze-szengés pl. Milan Kunderával vagy Dubravka Ugresicel). Ám minél többet kutatjuk, minél gyakrabban szembesülünk vele, annál könnyebb az elfogadása, a megfelelő kontextusba kerülése, énünk részeként való vállalása. Ilyen aprólékos, gyűjtő-feldolgozó hangyamunkát igényel úgy egyéni, mint kollektív szinten ez a megváltozott Köztes-Európa, szögezi le tanulságként Kürti.

Gabriel Rosenthal Társadalmi átalakulás családi tapasztalatok tükrében: a megtagadott múlt biográfiai következményei címmel számos hasonlatosságot mutat az előbb ismertetett tanulmánnyal. A szerző tételmondata, hogy a múlt lehetséges jelentéseinek pontosabb ismeretéhez hozzájárulhat, ha megvizsgáljuk annak jelenbéli reprezentációt, valamint e narratíváknak a múlt eseményeihez való kötődését. Rosenthal egy több generáción át

húzódó családi „titok” után ered, s annak felbukkanását vagy éppen elleplezését követi nyomon három generáció narratíváin keresztül, az orosz forradalom, a sztálini éra, majd a második világháború eseményeire való emlékezésen és jelentés-társításokon keresztül.

Lena Inowlocki A zsidó lét megélése: a normalitás megkonstruálása kitelepített zsidó családok esetében Nyugat-Németországban című cikke azt mutatja be, hogy egy, a zsidó holocaustot túlélő család leszármazottja miképpen képes továbbadni zsidóságát gyermekeinek, mindvégig arra törekedve hogy azt „normalitás”-ként éljék meg, úgy, ahogy az neki nem adatott meg. Az elemzés az egyéni identitások (re)konstrukciós folyamataira mutat rá, ahol az identitás folyamatos egyeztetések és igazodások tárgya, melynek célja a mindennapi „itt és most”-hoz igazodni, egy élhető társadalmi lét reményében.

Mirjana Morokvasic-Müller írása a volt Jugoszlávia interetnikus házassági mintáit elemzi. Az egyre erősödő nacionalizmusokkal terhelt Jugoszláviában ezek a vegyesházasságok fokozott terhelésnek lettek kitéve. Azok az emberek, akik korábban többnyire a semleges „jugoszláv” identitás jegyében éltek mindennapjaikat, egyik napról a másikra „ellenséges” etnikai, nemzeti csoportok tagjaivá, illetve az etnikai erőszak elsődleges célpontjaivá váltak. Morokvasic-Müller következtetése a gender tudomány jól ismert tézisére emlékeztet, nevezetesen arra, hogy háborúban az erőszak gyakran kap „nemi jelleget”, ugyanis a nőként megjelenő nemzet ellen elkövetett erőszak maskulin.

*Ingrid Mieth*e a nyilvános és a privát szféra eltérő tartalmait, jelentéseit, határait és szerepeit elemzi kelet-nyugati viszonylatban. Kelet-európai ellenzéki nők narratíváit elemezve arra a megállapításra jut, hogy a társadalmi terek, a nyilvános és privát szféra fogalma és a hozzájuk kötődő eltérő nemi szerepek meghatározó változásokon estek át. A szerző a nyilvános/privát fogalom-pár társadalomtudományokbeli átértékelésére, körütekintő használatára ösztönöz, felhívja a figyelmet a nyugati (például feminista) kritika kategóriáinak és értelmezési kereteinek feltétel nélkül, átvételének és alkalmazásának az elkerülésére a térség poszt-szocialista társadalmainak megértésekor. A nemi szerepek megosztása a két szférában nem volt annyira egyértelmű a szocialista országok esetében. Az úgymond nyilvános szférában valójában „mindenki szolgává és szolgálólánnyá degradálódott” (Mieth)e, így a férfi dominancia, illetve a nemi különbségtétel másként merült fel. Ugyanakkor a privát szféra, bár ugyanaz az egyenlőtlen hatalom és erőmegosztás jellemezte mint Nyugaton, nem volt politika-mentesnek és femininnek nevezhető. Néhány biográfiát részletesen bemutat a szerző,

melyek közül álljon itt egy szemléltetésképpen. Anna Weber az egyház égisze alatt fejtett ki ellenzéki politikai tevékenységet a volt Kelet-Németországban. Az első interjújában ezt a kariertörténetet mondta el. A második interjú-alkalommal azonban privát életének sikertelenségei, házasságának keserősége kerül felszínre. Mint az a beszélgetés során kiderül, Anna rendszeres erőszaknak, válogatott brutalitásoknak volt kitéve, melyek minél jobban erősödtek, annál inkább menekült ki belőle a külvilág irányába, a félnyilvános szféra politikai történéseibe. Mindeközben férje brutalitását Anna gondosan titkolta. Az ő példája azt mutatja, hogy a privát szféra erőszaka elől a félnyilvánosság politizáltsága miképpen jelenthetett menedéket egy, mind politikailag, mind egyéni szinten embert próbáló helyzetben.

Oroszországi zsidók németországi és izraeli beilleszkedésének stratégiái, modelljei a témája *Tamar Rapaport és vonne Schütze* tanulmányának. A szerzőpáros elsősorban a befogadó társadalomban tapasztalt különbségek kommunikálását, kimondott vagy kimondatlan kulturális konfliktusok kezelését vizsgálja a bevándorlók narratíváinak tükrében. Az elbeszélők baráti kapcsolatain, személyes kapcsolathálóján, a „másokról” kialakított reprezentációin keresztül betekintést nyerhetünk a bevándorlók beilleszkedési, vagy éppen ellenkezőleg, szegregációs stratégiáiba, öndefiníciós kísérleteibe. Mint az várható, a két befogadó közegben (Németország és Izrael) eltérő stratégiák bizonyultak kézenfekvőnek, részben a többségi társadalom jellegéből, a bevándorló iránt tanúsított állami és társadalmi szintű magatartásából adódóan, részben maguk a bevándorlók eltérő elvárásaiból és céljaiból eredően. Az oroszországi zsidók Izraelben, legalábbis a hivatalos ideológia szerint, „hazatérőknek” számítanak. Ugyanakkor ezek a bevándorló zsidók sokszor csalódottan veszik tudomásul a „visszatérés” elidegenítő érzését, a látszólag „közeli” távolságát. Ez fejeződik ki narratíváik csalódott hangvételében. Az idegenség-érzés mellett létezik azonban egy meglehetősen erős közösség-érzés is Izraelben, mely a közös haza gondolatán alapszik. Így az is nyilvánvaló, hogy az Izraelbe vándoroló zsidókat sokkal erősebben hajtja a beilleszkedés, beolvadás vágya, mint a Németországba települteket.

A szerzőpáros három beilleszkedési modellt különböztet meg: az „elkerülés” modelljét, amelyet az integrációs motiváció hiánya, valamint a befogadó közeg zártsága jellemez (az Oroszországból bevándorolt berlini zsidók esete). A második típust a „várakozó magatartás” jellemzi, Schütz szavaival élve, „egy olyan nézelődőről van szó, aki felugrik már ugyan a színpadra, de még latolgatja, hogy is kellene átugrania a meglévő mentalitásbeli különbségeket”. Ez a magatartás jellemzi az izraeli bevándorlók egy részét. Végül a harmadik, az

asszimilációs modell kifejezetten az izraeli zsidókat jellemzi. Ezen belül megkülönböztethető több változat: van olyan, aki tudatosan keresi az asszimilációt, és van olyan, aki csak enged a történéseknek, nyitottan fogadja a változásokat. Az asszimilációs modellt választók általában a saját kultúra ismert mintái és az új, befogadó közeg között egyensúlyoznak, azonban mint az az egyéni narratívákból kitűnik, nem minden egyensúly-mutatvány végződik sikeresen.

Rositha Breckner írása *A Vasfüggöny jelentése a kelet-nyugati migrációról* szóló biográfiák tükrében címmel tanulságos olvasmány. Két, a hetvenes években Romániából elszármazott, a kivándorlását, majd sok évvel későbbi hazalátogatását felelevenítő emigráns elbeszélésében a korábban éles elkülönülést jelentő Kelet és Nyugat közötti válaszvonal sajátos román szemszögből jelenik meg. A szerző rámutat az (állam-, rendszer-, politikai) határ fontos szerepére a migráns életutak megalkotásában és utólagos újrafogalmazásaiban.

A közelmúlt társadalomtudományi gondolkodásának meghatározó korszakában a(z) (etnikai) közösség, csoport, nemzet fogalma szerepelt kiemelt kategóriaként, tükrözve a kor társadalmi ideálját, kognitív kereteit, s nem utolsósorban politikai konstellációját (gondoljunk csak F. Barth, A. Cohen, vagy akár E. Hobsbawm és B. Anderson korszakalkotó munkáira). E megközelítés későmodern alternatíváját jelenti az az irányzat, melyben az individuum kerül a tudományos érdeklődés és megismerés középpontjába, s válik egyre fontosabb tényezővé a múlttól, történelemtől, társadalmi folyamatokról, az individuum szerepének megítéléséről való gondolkodásban. Ennek a folyamatnak a tettenéréséhez pótolhatatlan módszer a biográfia, amely e kötetben új megvilágításba helyezi a kelet-európai társadalmak közelmúltjának történetét.

Árendás Zsuzsa

Demokrácia orosz módra

*Az oroszok útja a „szovjet demokráciától”
az „erős elnöki rendszerig”*

Włodzimerz Marciniak: *Rozgrabione Imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej.* (A szétrabolt Birodalom. A Szovjetunió szétesése és az Orosz Föderáció létrejötte.) Wydawnictwo Arcana. Kraków 2001. 591. o.

A kremlinológia amúgy is gazdag irodalma egy újabb könyvvel gazdagodott: Włodzimerz Marciniak lengyel politológus kötete a szovjet birodalom szétrablásáról szól – a szó legszorosabb értelmében. Mint a könyv előszavában írja, a kötet azt a folyamatot próbálja leírni, ahol a kommunista időkben felhalmozott hatalom és anyagi javak nem a társadalmi racionalitás szabályainak, hanem a gazdasági érdekeknek (és az azokat képviselő személyeknek) lettek alárendelve. Kronologikusan tekintve, a kötet az 1991–1993-as korszakot öleli fel, mivel Marciniak szerint az 1993. októberi események tették véglegesé a Szovjetunió szétesését, és egyúttal egy új állam formálódása kezdődött meg Borisz Jelcin orosz elnök kvázi-autoriter kormányzása alatt. A szerző a könyv megírásakor zömében az orosz szakirodalomra támaszkodott, s munkáját könnyítette, hogy az 1990-es években diplomataként dolgozott Moszkvában.

Természetesen az elemzést hosszú bevezető előzi meg, ahol a szerző a cári Oroszország kialakulását veszi végig; itt utal arra, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemség és az Aranyhorda nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is hatottak egymásra. A középkori ökumenikus hatalom előtt, ahol a származás vagy a vallás nem játszott elsőrangú szerepet, új geopolitikai lehetőségek nyíltak meg. Moszkva nemcsak a Harmadik Róma, hanem Batu kán örökösének is vallhatta magát, s a szerző szavaival élve, Ázsia behatolt Oroszországba, hogy végül az orosz állam meghódíthassa Ázsia nagy részét. Nagy Péter reformjai ugyan az ország európaizálását és a Nyugathoz való közeledését szolgálták, de mindezek a keleti hatalomgyakorlási formák további megerősödését hozták magukkal. Oroszország mint tudatos, a saját erejében hívó és azt kihasználó nagyhatalom a 19. században született meg – a területi expanzió-

val együtt civilizációs fejlődésen is keresztülment, kibontakozott az orosz nacionalizmus, ami nem maradhatott visszhang nélkül a Birodalom nem-orosz nemzetiségű népei között.

Az 1917-es hatalmváltás után a bolsevikok nem kívánták újjáépíteni a Birodalmat, hanem az új berendezkedést hozzáigazították az ország gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetéhez. A bolsevikok törekvéseit jól adják vissza az emigrációban élő orosz történész, Adurhaman Avtorhanov szavai: „Lenin, aki nem azért harcolt a Birodalom ellen, mert Birodalom volt, hanem azért, mert cári volt, a világméretű szovjet birodalom híve volt”. A szovjet totalitarizmus, írja a szerző, megpróbálta visszaállítani az archaikus alávetettséget ott, ahol a polgári társadalom csírái kezdtek kibontakozni, emiatt az állandó terror eszközéhez kellett nyúlnia.

A kommunizmust azonban nem sikerült abban a formában megvalósítani, ahogyan azt az „alapító atyák” megálmodták. A szovjet rendszer, a látszat ellenére, nem volt elég erős ahhoz sem, hogy az ország perifériáin a vérségi viszonyon alapuló politikai (érdek)közösségeket semlegesítse (jól látszik ez jelenleg a volt muzulmán tagköztársaságokban), de egyben a modern nemzetek születését is akadályozta. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a Szovjetunió etnikai értelemben túlnőtte magát, ugyanis túl sok olyan területet olvasztott magába, amelyek távol álltak Moszkvától – földrajzi, kulturális, történelmi szempontból egyaránt (pl. a Baltikum, Nyugat-Ukrajna, Moldova). Ennek a különállásnak a jelentősége igazán az 1980-as évek végén mutatkozott meg. A szerző szerint a szovjet állam széthullását territóriumának összetettsége belülről idézte elő. A brezsnyevi korszakot Marciniak az ókori Rómához hasonlítja, ahol a „szénátorok” a „császár” tudtával a meghódított „provinciák” elrabolt javait addig osztogatták, míg az a Birodalom bukásához vezetett. Ez a hasonlat persze túl egyszerűnek tűnhet, mindenesetre jól visszaadja az akkori elit viselkedését.

Ma már lehet tudni, hogy a peresztrojkát a központi hivatalnokok azért indították el, hogy a gazdaságban bekövetkező kisebb változásokkal a szovjet birodalom technikai modernizálódását érvéjék el; a politikai rendszer megváltoztatásáról szó sem lehetett. De egyre jobban nyilvánvalóvá vált, hogy a doktrína és a hatalom egyidejű megőrzése nem lehetséges. A szovjet nomenklátúra viszont eljutott abba a stádiumba, hogy a központ nem tudott a hivatalnokok érdekeivel ellentétes reformot keresztülvinni. Az 1980-as évek végén, s ezt ki kell hangsúlyozni, ha tisztán akarjuk látni a szovjet rendszerválás jellegzetességeit, a vállalati vezetők és a helyi notabilitások, akik kezében *de facto*

az állami vagyon javarésze koncentráldott, arra törekedtek, hogy megszerzett előjogaikat tőkére és tulajdonra „váltsák át”. Mindeközben a kommunista ideológia már ballasztnak mutatkozott. A nomenklatúra által megvalósított privatizáció hasonlóképpen zajlott, hangsúlyozza Marciniak, mint a keleti despotikus államokban, ahol „a starapiákat titokban maguk a satrapák rabolták szét”.

Jurij Jaremienko, az egyik legismertebb szovjet közgazdász szerint a Szovjetunió azért esett szét, mert az ország „öngyilkos gazdaságpolitikát folytatott”. A szovjet birodalom alapját a katonai ipar képezte és az egész gazdaság hadijellegű volt. Csak úgy lehetett volna megmenteni a Szovjetuniót, ha leállt volna a fegyverkezési hajsza és a katonai hatalom gazdasági hatalommá alakul. Mindez a gyenge politikai irányítás miatt nem valósulhatott meg, noha Gorbacsov az ország katonai erőinek gazdasági modernizációját akarta. Azt lehet mondani, hogy az utolsó „szocialista iparosítás” próbájába a szovjet költségvetés belerokkant. Ez a teória ugyan jó alapot szolgál a birodalom gazdasági ellehetetlenüléséhez, állítja a szerző, de figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy 1991-ben egy olyan erős központi hatalom jött létre, amely kész volt a gazdasági folyamatokba beleavatkozni.

A szerző a következő rövid sémát állítja az olvasó elé: 1985 előtt a Szovjetunió számos hatalmi (párt-, ipari, regionális) hierarchiából épült fel. A rendszer azonban változni kezdett, és a helyi főnökök a központ engedélye nélkül egymással egyezkedtek. Így a hierarchián belül is meggyengültek az alá-fölé rendeltségi viszonyok, és emiatt megerősödött a vízszintes kapcsolatok hatékonysága: a helyi boss-ok egyre több dolgot tudtak elintézni maguk között. Az egész folyamat arra irányult, hogy minden vezető a maga tulajdonába vegye át az általa irányított vállalatot, üzemet. Magyarán: a nomenklatúra önmagát privatizálta volna. Ha mindez megtörténik, állítja Marciniak, a piacgazdaság gyorsan kifejlődhetett volna, de ezt megakadályozták az 1990-es évek eleji Jegor Gajdar-vezette reformok. Kiderült ugyanis, hogy az állam (a központ) visszaszerezheti régi pozícióit, ha nem anyagi javakat osztogat, hanem pénzt. A nomenklatúra vezette privatizáció félluton megrekedt.

Milyen szerepet játszott Gorbacsov a Birodalom összeomlásában? Annyit érdemes tudni róla, hogy amikor 1985-ben átvette az SZKP vezetését, talán ő volt az egyetlen, aki hitt még a kommunista tanokban, és magatartásával azt a látszatot kelthette, hogy az ellenzékiek (disszidensek), a cinikusok és a hülyék mellett még léteznek igazi kommunisták. Naiv módon vissza akart térni az ideológia gyökereihez, de ezzel lavinát indított el – a főtítkár

tragédiája azon alapult, hogy egyszerre akart „konzervatív” és „reformista” lenni, márpedig, ahogy a szerző írja, nem lehet egyidejűleg a pápa és Luther szerepét játszani. (Persze, lényeges az is, hogy Gorbacsov semmiféle tervvel nem rendelkezett a peresztrojkaát illetően.)

Gorbacsov reformjai a párton belül is megosztottsághoz vezettek: a „reformisták” a pártapparátus hatalmát és befolyását védelmezték, és ideológiai alapon közelítették meg az eseményeket. A „reformisták” viszont megértették, hogy a kommunista struktúrák szétkorhadtak, és hajlandók voltak lemondani a párt kirakatszeréről, azon az áron, hogy az új intézményrendszerben legalizálhassák a régi hatalmukat. Arra törekedtek, hogy a pártapparátus leglojálisabb és legrugalmasabb része ne essen ki a hatalomból, miközben megszerzik az államvagyon fölötti tulajdonjogot.

A politikai változások tekintetében a szerző a Szovjetunió (politikai) szétbomlását három fázisra osztja. Az elsőben (1986–1988 tavasza) a peresztrojka jegyében „amatőr” politikai tevékenység vált lehetővé (pl. különböző klubokban), és erre a korszakra tehető a központ és az egyes tagköztársaságok közötti ellentét megjelenése. A második fázist (1988 tavasza–1988/1989 tele) a „népfrontosodás” jellemezte, amelynek során több olyan politikai mozgalom született, amelyeknek a társadalmi bázisát a sztrájkok, a tiltakozások, agitációs akciók résztvevői adták. A harmadik fázisban (1989 tavasza–1991 augusztusa), a formális egypártrendszer keretében, a politikai pártok megszaporodásának lehetünk szemtanúi. A folyamat végére a Baltikumban, a Kaukázusban és Moldovában erős koalíciók jöttek létre, amelyekben helyet kaptak a pártreformerek, a demokratikus (sőt, helyenként a nacionalista) mozgalmak képviselői is.

Borisz Jelcin megválasztása az orosz elnöki székbe (1991. június 12-én már az első fordulóban megszerezte a szavazatok 57,3%-át) már az erőteljes dezintegráció felé mutatott, hiszen pár hónapig Moszkvában két elnök is hivatalban volt – Gorbacsov személyében a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéé, illetve az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságé. A két hatalmi centrum összeütközése elkerülhetetlen volt. 1991. augusztus 19-én a Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága „konzervatív forradalmat” próbált végrehajtani, a puccsisták célja minden bizonnyal a demokratikus mozgalom megfélemlítése és a kommunista párt további szétesésének megállítása volt. A kiélezett helyzetben a nomenklatúrának választania kellett a legálisan hatalomra jutott Jelcin és a puccsisták alkotmányon kívül álló hatalmi központja között. Eközben a központi (tehát a szövetségi) szervek ténylegesen megszűntek létezni, és funkcióik egy részét az oroszországi hatalmi ágak

vették át. Jelcin nem maradt tétlen: az ezekben a napokban kibocsátott rendeleteivel megteremtette az erős elnöki rendszer alapjait (pl. hatáskörébe vonta a KGB, illetve a belügyi és a fegyveres alakulatok irányítását). Az augusztusi puccs legfontosabb következménye az volt, hogy Gorbacsov lemondott a pártfőtitkári posztjáról, s egy nappal később az SZKP Központi Bizottsága is feloszlatta önmagát. A szovjet és az oroszországi kommunista párt területi szervezeteinek feloszlásáról szóló dekrétumot Jelcin 1991 novemberében írta alá. A 17 millió főt számláló „hadsereg” egy szempillantás alatt olyan tömeggé változott át, amely a birodalmi vagyon rablásával és az új életbe való beilleszkedéssel volt elfoglalva.

A szerző foglalkozik az ún. Jelcin-jelenséggel is. Kreml új ura egyrésről – személyiségének pozitív és negatív vonásait tekintve – mindenben hasonló volt Oroszországhoz, népszerűségét nem csak spontán populizmusának és konjunkturális antikommunizmusának köszönhetette, hanem vérmes természetének is. Másrésről az orosz elnök garancia volt arra, hogy a régi elit új politikai és gazdasági elitte formálódása nem feneklik meg. Egyes vélemények szerint Jelcin tekintélyelvű politikája eleinte, főleg krízishelyzetekben, pozitív szerepet játszott, de az idő múlásával ez átalakult önmagában való értéké.

Közben a szövetségi állam is roskadozni kezdett: a balti, a kaukázusi államok egymás után deklarálták függetlenségüket, 1991. december 1-jén Ukrajnában pedig a szuverenitásról szóló népszavazáson a szavazók 92%-a támogatta az önálló ukrán állam létrejöttét. Ennek tudatában nem sok értelme volt egy újabb konföderáció megalakításával próbálkozni, amint az 1991 során történt. Ez év december 8-án a lengyel határ melletti Bjelorovezsában Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlau Suskjevics belorusz elnök, miniszterelnökeik jelenlétében aláírták azt a dokumentumot, amelyben helyet kapott a következő mondat: „... megállapítjuk, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, mint a nemzetközi jog alanya és geopolitikai tényező megszűnt létezni.” Azaz, a három ország vezetője nem szüntette meg a Szovjetuniót, hanem csak jelezték a kialakult helyzetet. Egyúttal életre hívták a Független Államok Közösségét. A történehez tartozik, hogy a szovjet állam formálisan 1991. december 25-én szűnt meg, amikor Gorbacsov, mint szovjet elnök, aláírta a lemondásáról szóló nyilatkozatot. A Kreml bástyáján a sarló-kalapácsos vörös lobogót felváltotta az orosz trikolor. A Birodalom széthullását nem követték tömegdemonstrációk, de az elit sem tiltakozott a kontinensnyi ország megszűnése miatt – ennek okát Marciniak abban látja, hogy a régi birodalmi államiság kimerítette történelmi lehetőségeit.

Az átalakulás természetesen nem ment akadályok nélkül. A szerző az oroszországi transzformáció paradoxonjai között tartja számon, hogy a gazdaság liberalizációja és szerkezetváltása gyakran autoriter politikai jelleget öltött. Ez annak a helyzetnek volt az eredménye, hogy két nagy csoport állt egymással szembe. Az első érdekközösség (a „liberális” opció, amit Gajdar vagy Anatolij Csubajsz neve fémjelez) minél gyorsabb gazdasági nyitást akart, az állam szerepének csökkenését és Oroszországnak a világgazdaságba való bekapcsolását. A másik csoport, amelyhez az ipari és a mezőgazdasági vállalatok vezetőit sorolhatjuk, nem voltak ebben érdekeltek, sőt elleneztek a liberalizációt és a modernizációt, nem véletlenül, mert az ide tartozó vállalatok nem állták volna ki a konkurenciaharcot. Az utóbbi csoport a demokrácia korlátozására törekedett, mert a gazdasági javak újraelosztásában volt érdekelt, míg a liberálisok programjának végrehajtása stabilitást igényelt, amit viszont nem lehetett koncentrált politikai erőfeszítések nélkül végrehajtani. A két ellentétes törekvés az erős elnöki rendszerben oltódott ki, amely mindkét érdekközösséget – megfelelő eszközökkel – ellenőrizni tudta.

A Gajdar, majd a lemondását követően a Viktor Csernomirgyin vezette kormány számos reformintézkedést léptetett életbe, amelyek – részben – stabilizálták a gazdaságot, s a gyorsuló inflációt is sikerült megállítani. Az 1993-ig terjedő időszakban a rubel árfolyama egyre jobban külföldi tényezőktől kezdett függni, főképp a Világbank kölcsöneitől. De a Nyugat segítsége nem a megfelelő időben érkezett: nem akkor nyújtottak Moszkvának mentőövet, amikor az orosz vezetés leginkább hajlamos lett volna a reformok végrehajtására, hanem akkor, amikor a belső politikai konfliktus (elnök kontra parlament, amely *nota bene* maga sem volt egységes) veszélyeztetni kezdte a poszt-szovjet térség biztonságát és stabilitását. 1993-ban az állami segítséget leginkább a hadiipari komplexum, a mezőgazdaság és az energetikai szektor igényelte, s mivel az említett konfliktus a hadsereg (s vele együtt a „szövetséges” gazdasági szektorok) megerősödését eredményezte, Jelcinnek a fegyver-export tekintetében komoly engedményeket kellett tennie. Nem véletlen, hogy Oroszország fő devizaforrása a gáz- és a kőolajkivitel mellett a fegyver-szállításból származik.

A könyv egyik legnagyobb fejezete a tulajdonváltásról szól. Az orosz gazdasági szerkezetváltás következményeként létrejött szisztémát a szerző oligarchikus rendszernek nevezi, más szóval nomenklátúra- vagy bürokratakapitalizmusnak. Ez a tervgazdálkodásos rendszer több évig tartó erjedésének a gyümölcse, amely végül is 1989–1991-ben hullott darabjaira, s az 1992-es

reformok lehetővé tették a magánvagyon legalizációját és az államtól való elkülönítését. Figyelembe kell venni azt a tényt is, mindezen folyamatok *azelőtt* indultak el, hogy kialakult volna a hatékonyan működő demokratikus intézményrendszer. Ez ahhoz vezetett, hogy piaci elemekkel tarkított, többszintes gazdaság jött létre, valamint, jellegzetességeiből ítélve, „csak” látszatdemokrácia alakult ki.

A privatizáció azonban egyben jogi kérdés is, hiszen a magánosítás folyamatában (normális esetben) a vevő a vagyonhoz legálisan jut hozzá. Oroszország esetében viszont azzal kell szembesülnünk, hogy a Szovjetunióban nem létezett legális tulajdon, mert 1917-ben a bolsevikok azt törvénytelenül sajátították ki. Egy orosz szociológus a következőképpen jellemezte ezt a helyzetet: „a Szovjetunióban és az utódállamaiban felhalmozódott összes vagyont elzabrálták, minden egyes jövedelmet hozó négyzetméter valakinek a névtelen sírja és valakinek az elrabolt élete. Maga az állam mindenki és minden kifosztásával foglalkozott: rabolta saját polgárait, más államokat, a környezetet, az időt. És az állampolgárok az államtól ellopott javak eladásával foglalatoskodtak.”

1987-ben kezdődött az a folyamat, amelyet a következőképpen írhatjuk le: az állam elkezdte saját magát privatizálni. A szerző a folyamatot három fázisra osztja: az első (1987–1991) kereskedelmi jellegű volt, amely során új intézményesített gazdasági infrastruktúra születhetett meg. A második fázisban (1992–1994) ez a fiatal tőke belépett a pénzügyi szektorba, és sok olyan bank jött létre, amely állami előjogokat szerzett meg, s így módon állami tőke áramolhatott ki a privát szektorba. 1995-ben megkezdődött a harmadik, az iparinak nevezhető fázis, amikor az első két szakaszban felhalmozódott tőke elkezdte felvásárolni az orosz ipart.

Az első fázist „komszomol-fázisnak” is nevezhetjük, hiszen annak főszereplői az SZKP ifjúsági szervezetének tagjai voltak. Ebben az időszakban – szervezett formában – a komszomoltagok felsőbb utasításnak megfelelően az állami szektorból pénzt vontak ki, amelyet később illegális operációk során forgattak meg. Ezek az új módszerek mindenekelőtt a féllegális párttőke befektetését szolgálták, s az ekkor megszerzett tapasztalatokat hasznosítani lehetett a Gajdar-reformok ideje alatt. Ez a korszak kísérleti jellegű volt, amikor már látszott a fiatalok sikere, a nagyobb formátumú és idősebb elvtársak is beléptek a magánosítás folyamatába. Marciniak négy új intézményesített gazdasági infrastruktúraformát említ meg: a minisztériumok konszernné való alakítása; az állami bankok kereskedelmi pénzügyintézetekké való avanzsálása; az

újraelosztórendszer felváltása tőzsdékkel és üzletházakkal; valamint a legnagyobb állami vállalatok részvénytársaságokká való átalakítása.

Álljon itt két példa a tőkekoncentráció bemutatására, és arra, hogyan lehetett legális és fellegetális módon gigantikus vagyonokhoz jutni: egy vállalat bel-földi áron hulladékfémet vásárol fel, azt világgiazi áron külföldön értékesíti, az így megszerzett pénzen számítógépeket vásárol, amelyeket – nagy haszonnal – elad a hazai piacon. A vállalat működésének első három hónapjában 500 befektetett dollár 500 ezer dollár hasznot hozott! A másik tanulságos precedens: 1981-ben egy állami nyomdában dolgozó műhelyfőnök 7 kilogramm nyomdafesték felhasználásával illegálisan jelentette meg a Bibliát, amiért két év börtönbüntetést kapott. Pár év múlva már olyan gazdag volt az illető, hogy 53 kilogramm aranyat ajándékozott a pravoszláv egyháznak az újonnan felépített Megváltó Krisztus-székesegyház kupoláinak díszítésére.

A gazdasági reformok első éveiben az orosz ingatlanpiacot kizárólag olyan cégek uralták és irányították, amelyeket közvetlenül a nomenklátúra birtokolt. Moszkva legjobb és legdrágább belvárosi épületeit olyan vállalatok bérelték, amelyek nomenklátúra-gyökerekkel rendelkeztek, és a cégek székhelyeinek alapján meg lehet állapítani, hogy vezetőik milyen kapcsolatban álltak a pártelittel. A zavarosban való halászás a szürkegazdaság megerősödését is magával hozta. Ennek nagyságát csak megsaccolni lehet, egy 1993 májusi adat szerint a bűnözők kezében felhalmozódott tőke az Orosz Föderáció akkori költségvetésének 30–40%-át alkotta. 1991–1992-ben ezek a csoportok kb. 18–20 milliárd dollárnyi vagyonhoz jutottak, s 1992–1993-ban a moszkvai Nemzetközi Valutatőzsde forgalma meghaladta a 11 milliárd dollárt, így valószínűsíthető, hogy ennek az összegnek egyharmada különböző maffiacsoportok zsebébe jutott. Az oligarchia létrejötté csak azt bizonyítja, hogy Oroszországban nem jött létre nyílt piacgazdaság, csak az adminisztratív piac alakult át, s emiatt az nem a termelésre, hanem a vagyon elosztására van „beszabályozva”.

A könyv utolsó fejezete az Augusztusi köztársaság bukása címet viseli. A klánok, amelyek a kommunista párt és az állami szervek szétesésének eredményeként jöttek létre, önállóságra tettek szert, befolyási eszközei és érdekei összetett helyzetet teremtettek. Az erőegyensúly nagymértékben a „bíró” hatékonyságától függött, aki eldöntötte a vitás kérdéseket és figyelt arra, hogy ne essen csorba a privilegizált kasztok érdekein, miközben az egyik klánt sem favorizálta jobban a másikinál. Az ilyen „bíró” szerepét 1993 előtt az elnök játszotta, de színre lépett a parlament (Legfelső Tanács), amely nem csak

törvényhozó szerepét kívánta betölteni, hanem bele akart avatkozni a végrehajtó hatalom ügyeibe is. A két hatalmi központ közötti rivalizáció arról szólt, hogy ki gyakorolja a Nemzeti Bank, a költségvetésen kívüli alapok és a gazdaságirányítás feletti kontrollt. A második „bíró” megjelenése a legtöbb klán érdekeit sértette, mert felboríthatta az addig kialakult rendszert.

Mint említettük, az 1991-es puccsból Jelcin megerősödve került ki, és 1993-ig maga alá tudta rendelni az erőszakszerveken kívül például az adórendőrséget is. Tovább gyarapította befolyását azzal, hogy a végrehajtó hatalom káderpolitikájában előjogokra tett szert, azaz a kormánytagok kinevezése nagymértékben Jelcintől függött. 1993 áprilisában népszavazás zajlott le, amelynek során négy kérdést tettek fel: az első három gyakorlatilag az elnök iránti bizalomról szólt, míg a negyedik megválaszolásával a parlament munkáját lehetett véleményezni. Az orosz választók a két hatalmi centrum közül határozottan az elnök mögé sorakoztak fel. A népszavazás eredményeinek kihirdetése után Jelcin azonnal alkotmánytervezetet hozott nyilvánosságra, amely erős elnöki hatalmat rögzített. Az új alaptörvényt illetően egyeztetések kezdődtek el az elnök, a parlament, a kormány, a regionális szervek, a pártok, a szakszervezetek, a vállalkozók szövetsége és a tudományos akadémia képviselői között. Az egyeztetések azonban zsákutcába jutottak. Eközben Jelcin Ruszlán Haszbulatov parlamenti elnök, Alekszandr Ruckoj alelnök és Valentyin Styepankov főügyész ellen a korrupcióellenes harc jegyében lépett fel, de a megtámadott oldal sem maradt adós az elnököt érintő hasonló vádakkal.

1993 őszére az orosz gazdaság a krach szélére sodródott, a szövetségi költségvetés hiánya 20%-os volt. Ebben a helyzetben Jelcin saját hatáskörébe vonta a gazdaság irányítását – még a kormány véleményét sem kellett kikérnie ezekben a kérdésekben. A közvélemény azon az állásponton volt, hogy az elnök tekintélyelvű kormányzása megtöri a korrupciót és megszünteti a tátongó társadalmi ellentéteket. De ez nem történt meg, hiszen a bürokrácia és az oligarchia alkotta az elnöki kormányzás „társadalmi” bázisát. 1993 szeptemberére kiéleződött a helyzet Jelcin és a Legfelső Tanács között – a két centrum összecsapása elkerülhetetlennek látszott. Haszbulatov azzal számolt, hogy megismétlődik az 1991-es szituáció, Jelcin viszont arra törekedett, hogy ne ismétlje meg a puccsisták hibáit (ok nélkül ne vezényelje ki a hadsereget a főváros utcáira), és a parlamentet csak a hatalomgyakorlástól fossa meg.

Jelcin több dekrétumával (a leghíresebb az 1400. sorszámot viselte) gyakorlatilag a törvényhozó szervtől elvette jogköreit, új parlamenti választásokat írt ki, hatáskörébe vonta a Központi Bankot és az ügyészséget. A kormány

az elnök mellett állt ki, míg a Legfelső Tanács – Jelcin tévébeszédét követően, ahol mindezen döntéseit bejelentette – az elnök visszahívását szavazta meg. A parlament mögé azonban nem sorakozott fel a társadalom nagyobbik része. A Szovjetek Házában (vagy másképpen: a Fehér Házban) ülők a konfliktust a hadseregre, a titkosszolgálatokra és a rendőrségre is át akarták terelni, de a fegyveres erők Jelcint támogatták.

Az elnök-parlament ellentét október elején fegyveres jelleget öltött: a Fehér Ház ostromát, vagy pontosabban szétlövetését, az osztankinói tévétorony elleni támadás előzte meg. Marciniak megjegyzi, hogy a tévéadó elleni támadás provokatív jellegűnek tűnhet, és a parlament székháza elleni fellépés – feltehetően – egy előre megtervezett akció része volt. Mindkét szembenálló fél Oroszországot a polgárháború szélére juttatta, s ebben az esetben, az október 3-án és 4-én lejátszódott drámában, igen nehéz győztesekről vagy vesztesekről beszélni. A „Szovjet Oroszország” („Szovjetszkaja Rosszija”) című lap betiltása jelképesen azt demonstrálta, hogy az idézőjel nélküli Szovjet-Oroszország ezekben a napokban szűnt meg létezni.

Oroszország az 1991-től 1993-ig terjedő időszakban a „szovjet demokráciától” eljutott az „erős elnöki rendszerig”. Az ország előtt álló nagy kérdések egyike – fejezi be könyvét Włodzimierz Marciniak –, hogy létét továbbra is a szovjet államiság maradványaira alapozza-e vagy a jövőjét biztosabb alpra építi fel?

Lagzi Gábor

Egy meg nem írt országtörténet

Balogh László: *Románia története*.

Aula (XX. század sorozat), Budapest, 2001, 505 o.

A közelmúltban megjelent egyik könyvkritikámban¹ azt hánytorgattam fel, hogy még mindig hiányoznak azok a kelet-közép-európai országok, nemzetek történelmét színvonalasan összefoglaló munkák, amelyek az egyetemi oktatásban is használhatóak. Időközben ugyan megjelent egy-egy Albánia és Jugoszlávia XX. századi történelmét áttekintő alapos szintézis², azonban ami Romániát illeti, a helyzet rosszabb, mint 5 évvel ezelőtt. Létezik a piacon egy francia történész műve (amelyről kritikám végén azt írtam, hogy kár volt lefordítani), és most megjelent egy magyarországi szerző munkája is – ám az egyetemi oktatásban ez sem használható. Hogy Catherine Durandin-nel mi a gondom, azt már kifejtettem az említett kritikámban. Hogy Balogh László munkájával szemben melyek a kifogásaim, azt az alábbiakban próbálom meg összefoglalni. Mivel azonban a kifogásaim, kritikai megjegyzéseim mennyisége jóval nagyobb, mint az „átlagos” szakmunkákban, részletesebben csupán a III–V. résszel foglalkozom.

Ismeretes, hogy a történészek egy (talán nagyobb) részének a stílusa – bár igen pontosan, precízen fogalmaz, alany, állítmány a helyén van – igen száraz, a laikusok számára olykor kevésbé élvezhető. Akadnak azonban olyanok is, akik szinte szépírói erőnyeket csillogtatnak meg, és könyvük olvasása élményszámba megy. Balogh László sajnos nem az utóbbiak közé tartozik. De az előbbieket sem. Ilyen stílussal rég nem találkoztam. Leginkább a múlt ködébe vesző munkásmozgalom-történeti, és különböző „tud-szocós” munkákban találkozhatunk ehhez foghatóval. Hogy értse az olvasó, mire is gondolok, álljon itt ízelítőül egy mondat: „[Az Ekésfront] a mezőgazdaság szocialista átszervezését [sic!] azonban bírálta, s megpróbálta megakadályozni a tulajdoni viszonyok körében tárgyalt politikai, gazdasági és kulturális okok következtében.” Az még hagyján, hogy helyenként nem érteni, mit is akar mondani a szerző (például a 132. oldalon: „politikai tartalmú

1 *Tartalom nélküli forma. Gondolatok Catherine Durandin könyvéről.* = Limes, 2000. 3. sz.

2 Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia – a délszláv állam története.* Budapest, 1999. Aula (XX. század sorozat), 376 p. és Réti György: *Albánia sorsfordulói.* Budapest, 2000. Aula (XX. század sorozat), 419 p.

osztálytartalom”), de fogalomhasználata azt mutatja, hogy az elmúlt rendszer uralkodó ideológiája mélyen belevésődött az agyába. Csak ezzel magyarázható, hogy amikor az 1945 utáni eseményeket taglalja, lépten-nyomon *világi és egyházi arisztokráciáról* ír (még az ortodox és zsidó egyház esetében is!) – politikai, gazdasági és egyházi elitek helyett. Az erőszakos kollektivizálás helyett is a „létező szocializmus” idején használt *a mezőgazdaság társadalmisítása* színtagmát használja – amivel egyszerűen elfedi a lényegét.

Ami a kötet bibliográfiáját illeti, első ránézésre impozáns mennyiség: pontosan 281 tétel. Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk a listát, kiderül hogy annak mintegy 15%-a 1989–2000 közt megjelent Romániai Magyar Szó-, Népszabadság-, Népszava- és Magyar Hírlap-cikk, valamint 1990-es, lefordított pártprogram és egyéb dokumentum. Ugyancsak terjedelmes mennyiséget (kb. 15%) tesznek ki az RMP- és RKP-dokumentumok, valamint Gheorghe Gheorghiu-Dej és Nicolae Ceaușescu összegyűjtött „munkái”. (Ez önmagában nem lenne baj, hiszen egy-egy Dej-beszéd is forrásértékű lehet, ám – mint alább még kitérek rá – a szerző sokszor mintha öncélúan citálná ezeket az avított textusokat...)

A másodlagos forrásoknak tekinthető különféle *feldolgozások* (folyóiratokban megjelent, vagy könyvekben kiadott elemzések, tanulmányok) nem teszik ki a listán szerepelt tételeknek a felét sem, de nem ez a fő probléma. Ha ugyanis alaposan végig nézzük a listát, több dologra is felfigyelhetünk. Például arra, hogy olyan munkákat is megemlíti, amelyeket semmiképp sem használhatott a szerző, ugyanis azzal az adott kérdéssel vagy egyáltalán nem foglalkozott, vagy csupán nagyvonalakban.³ Ráadásul elgondolkodtató, hogy a szövegben olyan, már igencsak elavultnak tekinthető munkákból idéz, mint az évtizedeken (!) át használt Arató–Niederhauser–Perényi–I. Tóth-féle *A kelet-európai országok története* c. egyetemi jegyzetből az I. Tóth által 1956 előtt (!) írt Románia-rész, vagy az ugyancsak több kiadást megért *A nemzetközi munkásmozgalom története (1830–1945)*. Mi értelme volt akkor az újabb román és nyugati szakirodalom feltüntetésének a bibliográfiában?

A könyv áttanulmányozása után sajnos az a gyanúm, hogy a felsorolt, impozáns mennyiségű bibliográfia csupán azt a célt szolgálta, hogy a szerző az olvasóval el tudja hitetni: a témába alaposan beleásta magát, és jól ismeri a legfontosabb, Magyarországon, Romániában és Nyugaton megjelent

3 Többek közt ilyen W. O. Oldson egyébként kiváló munkája: *A Providential anti-semitism: Nationalism and Polity in Nineteenth-century Romania* és V. Alexandrescu: *Romania in World War I*, című könyve.

szakirodalmat. Ha ez valóban így lenne, minden bizonnyal tükröződne a szintézis színvonalán is. Ez azonban – mint majd alant kitűnik – koránt sincs így.

Az első részben a szerző a román nép etnogenezisével foglalkozik, majd a középkori és újkori történelmét tekinti át mintegy 20 oldalon. Erről röviden csak annyit mondhatok, hogy az elsősorban politikatörténetre leegyszerűsített munka igen egyenetlen, helyenként túlteng benne az idézet. Feltételezhető, hogy a szerző alapjában véve nem mozog otthonosan a témában, ezért fordulhat elő az, hogy például a kontinuitás-kérdés egyik – végre magyar nyelven is olvasható – alpmunkája helyett egy meglehetősen dilettáns történet, Kosztin Árpád könyvére hivatkozik.

A második rész foglalja (pontosabban: foglalná) össze a századfordulótól 1944-ig terjedő majd' fél évszázad főbb eseményeit. Mindjárt az elején a szerző bátran kijelenti, hogy „a társadalom valamennyi más szociológiai alaprétege is egyetértett abban, hogy elérkezett az idő minden román (?) terület egyesítéséhez”. (32. o.: a szerző kiemelése!) Kíváncsi volnék, hogy ezt melyik román szakmunkából vette át Balogh László, ugyanis számos rész kutatás alapján elmondható, hogy a „hatalmi eliten” (B. L. kedvenc kifejezése) kívül a társadalom „más szociológiai alaprétege” nemigen foglalkozott ezzel a problémával.

Az első világháború alatti fejleményeket, majd az impériumváltást Szász Zoltánnak a három kötetes *Erdély történetében* megjelent összefoglaló tanulmánya alapján ismerteti a szerző (ezért is fölösleges a bibliográfiában Alexandrescu könyvét feltüntetni). Itt ismét olvashatunk egy meglepő kijelentést: „a romániai hatalmi elit egy része nagyon merész (?) álmokat szövögetett: [...] igényt formált nemcsak a Duna-Tisza közére, a Tiszántúlra, hanem Budapestre, egész Szlovákiára...” (41. o.) Hogy ezt honnan vette a szerző, nem tudom. Az azonban a szakirodalom ismeretében bizvást állítható: ilyen „merész álmokat” a „romániai hatalmi elit” egyik része sem szövögetett – még akkor sem, amikor megszállva tartották Budapestet!

A két világháború közti hatalmi-politikai viszonyok összefoglalása kétségkívül igen gyengére sikeredett. Balogh László ugyanis bőven ismerteti a pártrendszert, a jelentősebb pártokat, azonban számos lényeges probléma említetlen marad. (Például: az erdélyi román politikai elit és a regáti liberális oligarchia ellentétének lényege; a román szellemi elit szélsőjobbra tolódása a harmincas években; a szociáldemokrata párt és a kisebbségi kérdés; az illegális Kommunisták Romániai Pártja manőverei a kisebbségi kérdés kapcsán, a nemzeti kisebbségek eltérő helyzete stb.) Jó néhány kiugró tévedés azonban

azt jelzi, hogy a szerző valójában nem igazán járatos a 2. világháború előtti Románia történetében. Egy helyen azzal lep meg bennünket ugyanis, hogy az az A. C. Cuza, aki a XX. századi, modern típusú nacionalizmus és antiszemitizmus egyik legjelentősebb reprezentánsa (kezdetben Zelea-Codreanu atyámes-tere, majd szembefordulásuk után konkurense) „azért érdemel tiszteletet, mert megjelenítette azt a román nemzeti érzést és öntudatot, amelyet hosszú évszázadokon keresztül különböző etnikai-nagyhatalmi elemek [sic!] (török, lengyel, orosz, magyar stb.) elnyomtak.” Ahogy mondani szokás: no comment. (Egyébként amit a román fasiszta mozgalmakról, szervezetekről ír a szerző, számomra azt bizonyítja, hogy Armin Heinennek a bibliográfiába bevett munkáját nem ismeri...) Az 1937-es választások kapcsán (amikor a liberálisok már nem voltak olyan erősek, mint egy évtizeddel korábban, amikor véres terrorral és durva csalással megkapták a mandátumok többségét, ezért a szavazatoknak „csak” a jó harmadát tudták „megszerezni”) pedig azt olvashatjuk, hogy „a romániai körülmények között megvalósítandó [sic!] liberális értékek politikai súlyát az 1937-es választás is jelzi”, ugyanis a legtöbb szavazatot „a Nemzeti Liberális Párt kapta”. Az az érzésem, ebben az esetben ugyan-csak nem ártott volna néhány – a bibliográfiában egyébként feltüntetett – művet valóban el is olvasni, mielőtt ezt a badarságot leírta volna.

A harmadik rész címe: *Hatalmi harc Romániában 1945–1948*. Kár, hogy erről valójában igazán keveset mond nekünk a szerző. Például a Petru Groza 1945. március 6-i hatalomra kerülése előtti fél évről Balognak egy szava sincs. Így aztán azt sem tudjuk meg, hogy kik vezették az első 3 jobboldali koalíciós kormányt, abban milyen pozíciókat foglaltak el a baloldali pártok, és hogyan, miért bukott meg február végén a Rădescu-kormány. Ugyancsak egy szó sincs arról, hogy mi történt 1944 őszén Erdélyben: a román polgári köz-igazgatás (részleges) visszatérése, a különböző szabadcsapatok és a csendőrség garázdálkodása (Szárázajta, Egeres stb.) úgy látszik, nem kerültek a szerző látókörébe. Pedig a hatalmi harc részét alkotja az ún. észak-erdélyi köztársaság története is, hiszen ott a szovjet katonai fennhatóság alatt megtörtént a kommunisták hatalomra kerülése, a királyt pedig a régió státuszának lebegtetésével lehetett rábírní arra, hogy tavasszal kinevezze miniszterelnöknek Moszkva jelöltjét, Grozát. Ehelyett a szerző részletesen (jó 2 oldalon keresztül) ismerteti az 1944. szeptember 12-i szovjet – román fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseit. Arra már nem futotta az energiájából, hogy megismeresse az olvasót azzal: milyen körülmények közt erőszkolták a román delegációra Moszkvában a fegyverszüneti egyezmény szövegét.

A hatalmi harc ismertetése csupán odavetett, brosurázú általánosságokban merül ki. Például: „Az 1944. augusztus 23. után megindult hatalmi küzdelem nem egyszerűen csak pártok közötti küzdelemként, hanem társadalmi rendszerek, társadalmi modellek harcaként fogható fel elsősorban.” (108.) Ezt követően a szerző ismerteti a „társadalmi modellek” közt folyó harc résztvevőit – amiben ugyancsak nincs sok köszönet. A két nagy polgári pártról, a nemzeti liberális és a nemzeti parasztpártról azt olvashatjuk, hogy értékrendjüket az azonosság, ill. hasonlóság jellemezte, ám „más szociológiai rétegek” álltak a két párt mögött. Csakhogy sem a tényleges befolyásukról, sem programjaikról, jelentősebb politikusaikról nem tudunk meg semmit. Ehelyett olyan zagyvaságot vetett papírra a szerző, hogy „az elit egy kis része továbbra is a betiltott fasiszta, fasiszta jellegű, illetve szélsőségesen tekintélyelvű szervezetek mögött állt.” Vajon mire gondolt Balogh László? Azt akarja ezzel mondani, hogy a két világháború közti politikai osztály egy töredéke még mindig vasgárdista érzelmű? Valószínűleg az, ám hogy lehet betiltott szervezetek mögött állni?

A kormánypártokat ugyancsak sommásan intézi el a szerző. Ezért aztán az olvasó nem tudhatja meg, hogy milyen kemény harc folyt a szociáldemokrata párton belül az RKP-hoz való viszony (a közös választási lista) kérdésében. Érdeemes lett volna azt is megemlíteni a magyarországi olvasónak, hogy az RSZDP-n belül a magyar tagság külön szervezkedett, és 1945 december közepén megalakították az Országos Magyar Bizottságot, amely 1946 tavaszán-nyarán egy rövid ideig a Magyar Népi Szövetség alternatívájának tűnt. Az RKP-n belüli törésvonalak felvázolásából megint kimaradt a lényeg: a Pătrășcanu nevével fémjelzett „jobboldali”, nacionalista szárny, a Gh. Gheorghiu-Dej köré tömörülő ún. „munkás-frakció” és a moszkovita szárny (Ana Pauker – Luka László – Teohari Georgescu) a magyarkérdés kezelésén túl a taktikai-stratégiai kérdésekben milyen eltérő nézeteket képviselt.

A koalíció „társutas” (Gheorghe Tătărescu neo-liberális pártja) és szatellit-pártjaival csak felsorolás szintjén foglalkozik a szerző. (Egyébként itt is téved, ugyanis a Hazafiak Szövetsége és a Nemzeti Néppárt valójában egy és ugyanaz – utóbbi az előbbi átalakulásával keletkezett!) Hogy milyen szerepet játszottak az 1945 és 47 közti pár évben, az már Balogh szerint nem fontos.

A magyar kisebbség kommunista irányítás alatt álló érdekvédelmi szervezetéről, a Romániai Magyar Népi Szövetségről (MNSz) végképp nem tudunk meg semmit. Arról sem olvashatunk, hogy kik, milyen csoport vezeti, és arról sem, milyen belső ellentétek feszítik, mi volt a kisebbségpolitikája,

milyen metamorfózison ment keresztül 1944 és 1948 között. Egy helyen ugyan azt olvasni, hogy az MNSz-nek volt egy szárnya, amely a földreform „radikális polgári” és egy másik, amely a „mérsékelt polgári alternatívát” támogatta. Ez jókora tévedés, ugyanis a szövetségen belül épp a földreform kapcsán volt a legnagyobb egység: a szélsőbalosok (a volt madoszosok) ugyanúgy sérelmesnek tartották a kisajátítás és földjuttatás magyarelles jellegét, mint a „jobbszárny”.

A Groza-vezette koalíciós kormány ténykedése úgy látszik, kimerült a földreform megalkotásában és végrehajtásában (bár ennek következményeiről hallgat a szerző), mert sem a béke-előkészítő tevékenységről, sem a politikai jellegű népbírósági perekről (amelyeken nem csak az Antonescu-rezsim prominens képviselőt ítélték el, hanem több száz ártatlan magyart is!) nem tesz említést Balogh László. A magyar baloldali sajtóban „magyar-barát” politikusként népszerűsített Groza viszonylag toleráns kisebbségpolitikájával szintén nem foglalkozik, pedig erre már csak azért is ki kellett volna térnie, mivel épp ez állt Bukarest külföldi propagandája középpontjában. (Egyébként a trianoni békediktátummal román uralom alá kényszerített magyarság életében ez a pár esztendő bizonyult a legelviselhetőbbnek.)

A szerző tájékozatlansága nem csak akkor érhető tetten, amikor átsiklik lényeges eseményeken, hanem akkor is, amikor kitér bizonyos dolgokra. Két példával szeretném ezt illusztrálni. Az 1946. november 19-i választások kapcsán azt írja, hogy „utólag már nehéz bizonyítani”, mennyire hitelesek a hivatalos eredmények. (115. o.) Nem igaz, nagyon is könnyű, ugyanis a romániai levéltárak kutathatóvá vált iratanyagából jól megismerhető a kommunisták arcátlan csalás-sorozata. (2000-ben *külön kötetet* szenteltek ennek a választásnak!⁴) Ugyancsak jókora melléfogásnak tekinthető Balogh azon állítása, miszerint „1947 folyamán formálissá vált” az MNSz működése. Ez valójában az 1948-as évtől igaz, amikor a szövetség már csupán transzmissziós szíj-szerepet töltött be a kommunista párt és a „pártonkívüli magyar tömegek” között. A szerző itt Süle Andrea munkájára hivatkozik – csak hát az elmúlt 11 évben megjelent az MNSz-ről néhány tanulmány, amelyből jobban tájékozódhatt volna.

A jobboldali ellenzék felszámolása nem egyszerűsíthető le arra, hogy Maniuékat 1947 októberében (egy tipikus koncepciós perben) elítélték. A „reakció” elleni támadások ugyanis már az év tavaszán megkezdődtek,

4 *Strategii și politici electorale în alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946.* Cluj-Napoca, 1998.

amikor a parasztpárt és a liberális párt híveit (sőt, a magyar értelmiségnek a kommunistákkal nem szimpatizáló jó egynehány tagját is) bírósági ítélet nélkül internálták. Ekkor nőtt meg egyébként a hegyekben bujkáló különböző antikommunista fegyveres csoportok (Sumanele Negre, Haiducii lui Avram Iancu stb.) létszáma is. Ez utóbbiak történetének kutatása napjainkban nagy lendülettel folyik Romániában – szinte egy új mítoszépítésnek („a kommunizmussal fegyveresen szembeszálló román nép”) lehetünk tanúi. Már csak azért is érdemes lett volna egy rövid bekezdésben kitérni erre, mert magyar nyelven e témáról semmit sem lehet olvasni.

A pártegyesülés leírása (118–119. o.) sem szűkölködik tévedésekben, elhallgatásokban. Az RSZDP-ben először az 1945. december 1–3-i bukaresti országos konferencián vitatták meg a kommunisták javaslatát a közös választási listáról, ám ekkor még a Constantin Titel-Petrescu főtitkár vezette „jobboldali” csoport győzött, mert a többség rendkívüli kongresszus elé utalta a kérdést. Az 1946. március 17-i rendkívüli kongresszuson – „természetesen” csalással – a közös lista hívei győztek, Titel híveivel kivonult a kongresszusról, és ezt követően kizárták a pártból. A győztesek egy része aztán az 1948. februári „egyesülési kongresszuson” (amelyen Balogh László szerint „a volt [sic!] kommunista” Gheorghiu-Dej választották meg főtitkárnak, és ahol kizárták a pártból Lucrețiu Pătrășcanut) jutalmul bekerült az akkor létrehozott Román Munkáspárt szűkebb vezetőségébe – erről azonban ismét nem ír semmit a szerző.

A hatalmi harcról szóló fejezet azzal végződik, hogy 1948 márciusában újabb parlamenti választásokat tartanak az országban, amelyet természetesen az RMP-vezette Népi Demokrácia Frontja nyer meg. Ekkor még futja a szerző idejéből, hogy egy fél mondatral kitérjen arra, hogy 1947 utolsó előtti napján lemondatták a királyt trónjáról, majd sebtiben kikiáltották a népköztársaságot. Hogy ez a puccs miként történt, arról azonban semmit sem tudunk meg, pedig igencsak tanulságos lett volna: a korábbi, vagy későbbi kommunista módszerek itt is szépen tetten érhetők. Végezetül – nem tudni, milyen megfontolásból – a szerző itt tartja érdemesnek ismertetni a Rădescu-kormány által kiadott nemzetiességi státútumot, és a korszak kisebbségpolitikáját. Komolyabb elemzés helyett azonban a szerző a Nemzetiességi Minisztérium (valójában ez államtitkárság volt!) brosrúája alapján ismerteti a „vívmányokat”.

A IV. rész a *Gheorghiu-Dej-korszakot* tekinti át. Ez az időszak sem szűkölködik fontos eseményekben, ám ezekről a szerző csak olykor tájékoztat minket.

A tulajdonviszonyok átalakulása, és a sztálinista típusú (illetve a szerző szerint „szocialista”) iparosítás kapcsán egy nagy rakás idézetet kapunk. Olykor az az érzésem, hogy a szerző az erőszakos kollektivizálásnak és iparosításnak a propagandistája, ugyanis a korabeli párthatározatok egyszerű idézésén, vagy ismertetésén kívül alig találni mást. Semmit sem tudunk meg a kollektivizálás első hullámának végrehajtásáról, tényleges eredményeiről, módszereiről. Ugyancsak hallgat Balogh a különböző ellenállási formákról is. Ez utóbbi pedig igencsak izgalmas téma, ugyanis Romániában a fegyveres ellenállás, illetve az ellenállókkal szembeni fegyveres fellépés sokkal sűrűbben fordult elő, mint Magyarországon. Azt már csak csendben jegyzem meg, hogy az iparosításról (sem) tudhatunk meg semmi lényegeset, ugyanis a szerző ismét csak a korabeli párthatározatok parttalan citátumával operál.

A politikai-hatalmi viszonyok alakulásának, párt élén dülő frakcióharcok mozgatórugóinak ismertetése helyett Balogh megint csak idézetekkel fárasztja az olvasót. Ezért nem tudjuk meg, hogy valójában miért tartóztatták le Lucrețiu Pătrășcanut 1948-ban, és miért „csak” 1954-ben ítélték el? És miért végezték ki – Sztálin halála után egy évvel? Egyébként ebből a könyvből az sem derül ki, hogy az 1952-es frakcióharcból miért Gheorghiu-Dej került ki győztesen, és hogy Lukát miért ítélték (ugyancsak 1954-ben) halálra (őt azonban nem végezték ki, mint Pătrășcanut, valamikor 1963 körül máig is tisztázatlan körülmények között halt meg a nagyenyedi fegyházban), amikor „frakciózó társai”, Pauker és Georgescu „csak” a hatalomból estek ki, de nem kerültek bíróság elé.

Azért ebben a fejezetben is találni néhány jókora tévedést. Például megtudhatjuk azt, hogy 1949-ben az RKP szatellitpártja, az Ekésfront „osztály és pártidegenné” [sic!] vált! (149. o.) Ugyanitt a szerző azt állítja, hogy az 1948-as alkotmány „az együtt lakó nemzetiségek”-nek „szentesítette [a] teljes egyenjogúságukat”! Amelynek szellemében az MNSZ (amely „önálló szociológiai érdekeket megjelenítő szervezet” – Balogh szerint) „politikai tevékenysége teljesen megszűnt.” Mit lehet erről mondani? A szerző ezek szerint nem tudja, hogy az MNSZ-t 1953 márciusában „önfeloszlatták” – méghozzá úgy, hogy semmiféle hivatalos indoklást sem tettek közzé?

Egyébiránt az ötvenes évekről szóló fejezetben semmit sem tudunk meg a sztálinista oktatás- és kultúrpolitikáról, a párt egyházpolitikájáról. Ami az utóbbit illeti, mindazok az olvasók, akik nem ismerik az erdélyi történelmi egyházak helyzetét a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején, az alábbi mondatot egyszerűen nem tudják értelmezni: „Történelmi hagyományaikra

támaszkodva a római katolikus, református, az evangélikus és az unitárius egyház aktív, megalkuvásoktól mentes politikája komolyan konfrontálódott a hatalom modell-átalakító törekvéseivel, [sic!] amit »színezett« az etnikai-nemzetiségi kisebbségek mérsékelten erőszakos asszimilációjára irányuló [sic!] elméleti-gyakorlati politika.” Ha a szerző valóban birtokában lenne a szükséges ismereteknek, egy oldalban össze tudná foglalni azt, hogy a kommunista párt miként kényszerítette partnerévé a protestánsokat, hogyan sikerült megnyernie az ortodox klérust (a görög-katolikus egyház erőszakos felszámolásával), és miért tudott az erdélyi római katolikus egyház – Márton Áron zsenialitásának, karizmatikus személyiségének köszönhetően – sikeresen ellenállni a kommunista párt „bekebelező” törekvéseinek.

A hiány-lista igen hosszú. A megfelelő fejezeteknél semmit sem olvashatunk az 1956-os magyarországi forradalom romániai kihatásairól,⁵ ugyanis a szerző szerint „egy-egy elszigetelt, politikai jellegű megmozdulás történt”, például „marosvásárhelyi, zömmel magyar diákok, értelmiségiek rokonszenvekciói [...], amelyek persze a romániai totalitárius rendszer bírálátát is magukban hordozták...” (186. o.) Először is Marosvásárhelyen nem történt semmi komolyabb demonstráció – ez ugyanis Temesváron volt, ahol nem mondhatni, hogy „zömmel magyar diákok” tanultak volna. Másodszor pedig nem ártott volna kitérni arra, hogy – az esetek többségében – a magyar kisebbség szervezkedéseit, különböző akcióit első sorban nem az antisztalinizmus, vagy antikommunizmus motiválta, hanem különféle kisebbségi sérelmek.

Egyébként a IV. résznél található az a fejezet, amely a „nemzeti kérdés egyes összefüggéseit” kellene taglalja – helyett néhány, a *nemzeti kisebbségekkel* kapcsolatos információt olvashatunk – de ez is hemzseg a hibáktól. A legdurvább talán az a mondat, miszerint a Magyar Autonóm Tartomány „korlátozott autonómiáját maga az Alkotmány is rögzítette”. (217. o.) Ezek után a szerző „elfelejtett” tájékoztatni minket arról, hogy az alkotmányban csak *kilátásba helyezték*, hogy a tartománynak lesz egy külön statútuma, ám ezt – bár a Fazekas János-vezette nemzetiségi bizottság elkészítette – sohasem emelték jogerőre. Egyébként pedig egy sztálinista politikai rendszerben *eleve elképzelhetetlen bármiféle autonómia*. Ezzel szemben a 216. oldalon a Magyar Autonóm Tartomány kapcsán a szerző „korlátozott autonómia megadásáról” ír. Mit lehet ezek után mondani? Hogy a szerző nem ismeri az autonómia szó jelentését?

5 Lásd Tófalvi Zoltán: Az 1956-os forradalom visszhangja Erdélyben, Romániában. *Századok*, 1998. és *1956 Explozia. Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*. București, 1996.

De térjünk át a *Ceaușescu-korszak* elemzésére – elvégre a szerző is ebből írta a kandidátusi disszertációját 1990-ben.⁶ Ha ezt a fejezetet egybevetjük a disszertációval, nyilvánvalóvá válik, hogy Balogh egyszerűen – tömörítve – *átültette* a tíz évvel ezelőtti szövegét a mostani kötetbe. Ez a „transzplantáció” – egyhén szólva – nem vált a kötet javára, ugyanis a szerző elmulasztotta beledolgozni azokat az újabb szakmunkákat az alapszövegbe – amelyekre egyébként hivatkozik a bibliográfiában.

Egyébiránt itt is rengeteg idézettel találkozunk (az sem ritkaság, hogy több, mint egy oldalon keresztül az RKP KB határozatát kell olvassuk) – ahelyett, hogy a szerző alaposan *elemzte* volna azt a folyamatot, amelynek végén a hetvenes évek elejére Ceaușescu a totális hatalom birtokosa lett, és elkezdődött a Sztálinhoz fogható személyi kultuszának kiépítése. Az események felszínes bemutatása egyébként is jellemző erre a fejezetre (is). Például amikor az oktatás alakulásával foglalkozik, kizárólag a mennyiségi oldalt vizsgálja, a *tartalmi részt* nem. Nem ismerjük meg sem azt, hogy miként jelenik meg a hetvenes évektől az „autochonista” ideológia a tankönyvekben, nem tudjuk, milyen – szinte folyamatos – szerkezeti változásokon megy át ez a terület, és hogy a nyolcvanas évek végére hová sikerül lezúllasztani.

A neosztálinista gazdaságpolitika mélyebb elemzése helyett a hivatalos – propagandisztikus, a valóságot meghamisító – statisztikákat közli a szerző, valamint felszínes bemutatását annak az elhúzódó gazdasági krízisnek, amely egyik oka volt a diktátor-házaspár bukásának. Nagy kár, hogy Balogh nem használta fel azt a – belső használatra készült, de hozzáférhető – alpmunkát, amely ennek a kérdésnek magyar nyelven a legjobb elemzéseit tartalmazza.⁷

A szerző részletesen ismerteti az 1965-ös alkotmányt (korábban az 1923-ast, 1948-ast és az 1952-est), és néhány fontosabb jogszabályt. Ez egy demokratikus jogállam esetében természetesnek tekinthető. Ám abban az esetben, amikor egy totalitárius hatalomról van szó, amelyben az alaptörvény előírásai „frott malasztanak” tekinthetőek, és a jogalkotás, valamint a joggyakorlat közt semmiféle összefüggés sincs – igazából értelmetlen.

Meglehetősen sajátos az is, ahogy Balogh László a Ceaușescu-korszak külpolitikáját ábrázolja. Hiányzik ugyanis annak a sajátos „román függetlenségi politikának” az árnyalt bemutatása, amelynek egyik következménye az

6 Balogh László: *Egy fasisztoid politikai rendszer anatómiája. (A ceaușescui Románia politikai rendszere)*. Budapest, 1990. gépelt kézirat, 375 o.

7 *Románia – a szélsőséges eset.* (Szerk. Hunya Gábor). Bp., 1987. az MTA Világgazdasági Kutató Intézet Tudományos Tájékoztató Szolgálatának Közleményei, 309 o.

volt, hogy a rezsim a hetvenes évek végéig komoly nyugati támogatást tudhatott a háta mögött. (Ez csak a gazdasági összeomlás, a terror fokozódása hatására változott meg.) A magyar-román párt- és államközi kapcsolatok bemutatása is elmarad. Nem ismerjük meg az ellentétek *valódi* okát, és azt, hogy miként, és miért változik meg a hetvenes évek végi, látszólag probléma mentes viszony a nyolcvanas évek végére nyílt konfrontációvá.

Áttérve a korszak kisebbségpolitikájára, a szerző az 1977-es népszámlálás nemzetiségi adatait közli – anélkül, hogy felhívna a figyelmet arra: a nyilvánosságra hozott adatok *manipulatívak*, nem a valóságot tükrözik. (A népszámlálás kritikáját egyébként magyar részről már 1983 körül elvégezte Nyárády R. Károly.⁸) Ezt követően az 1965-ös alkotmányt citálja, valamint Ceaușecut – ahelyett, hogy bemutatná: az új főtitkár hatalomra kerülését követő években változott-e Gheorghiu-Dej-hez képest a kisebbségpolitikai gyakorlat? (A „gyöngyszem” ezúttal sem marad el: az 1968-as meggyésítést „követően nem volt autonóm területe a magyaroknak.” A többi nemzetiség pedig egyáltalán nem rendelkezett autonómiával.” 337. o. No comment.)

Az 1968–69-ben létrehozott (magyar és német) Nemzetiségi Dolgozók Tanácsa nevű kirakatintézményről sem tudhatunk meg a könyvből semmi lényegeset. Sem arra nem tér ki, hogy kezdetben kik reprezentálják a tanácsban az adott kisebbséget, sem arra, hogy a nyolcvanas években miként alakul át a kezdeti „panaszforum” a Conducător propagandagépezetévé. (Megjegyzendő, az RMDSZ megalakulásakor számos olyan ismert személyiség bukkan fel vezető pozícióban, aki már a MNDDT-ban is aktivizált – míg ki nem szorították onnan a Gere Mihály-szerű gátlástalan figurák.)

Egyébként a szerző ebben a fejezetben (is) kizárólag a magyar kisebbséggel foglalkozik. Sem a német kisebbség, sem a zsidóság exodusáról, annak kiváltó okáról nem ír semmit Balogh László. Úgy látszik, ez lényegtelen kérdés számára.

A nyolcvanas évekről szólván a szerző közli velünk, hogy „a konzervatív-nacionalista [sic!] rendszer gyorsítani kívánta az erőszakos asszimilációt.” Hogy ennek lényege miben állt – nos, arról már hallgat. Nem ír a nemzetiségi tannyelvű iskolák felszámolásának folyamatáról (odavetett, semmit mondogó megjegyzéseken kívül), a kisebbségellenes terror fokozásáról (aminek többek közt katolikus és protestáns lelkészek is áldozatául estek), a központilag irányított, vad, antiszemita és magyarellenes propaganda „felpörgetéséről”

8 Erdély etnikai arculatának változása. Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád elemzése az 1977. évi romániai népszámlálásról. Bp., 1996. TLA. (Kisebbségi Adattár).

sem. Ehelyett azzal lepi meg az olvasót Balogh László, hogy a kulturális területen „néha nyíltabban, de inkább burkoltan lehetett bírálni a ceaușescui rendszer nemzetiségi politikáját.” Vajon mire gondolt a szerző? Hiszen a nyolcvanas években még az olyan igen áttételes „kritikákat” sem túrték meg, mint Sütő András drámái!

Hosszan sorolhatnám még, hogy miről nem ír Balogh László, lehetne citálni a különböző meglepő kijelentéseit, kapitalis tévedéseit, ám úgy gondolom, hogy az eddig előadottak elégségesek bizonyos következtetések levonására.

Először is úgy gondolom, hogy szerzőnk nem volt képes megbírkózni azzal a feladattal, hogy színvonalasan összefoglalja Románia XX. századi történelmét. Ehhez nem csak a tárgyi tudása hiányzott, hanem az analizáló képesség is. A mélyfolyamatok elemzését ugyanis nem lehet „helyettesíteni” idézethalmazokkal.

Nem kerülhetem meg sajnós a lektor és a kiadó felelősségét sem. Ugyanis a lektor is felelős azért, hogy napvilágot láthat-e egy – finoman szólva – kétes értékű mű. A kiadó pedig *becsapta* a potenciális vásárlókat, ugyanis – a sorozatban korábban megjelent munkák alapján – ők joggal gondolhatták azt, hogy értékálló munkára adtak ki 3500 forintot. Ehelyett vettek egy országtörténetet – amely nincs is megírva...

Vincze Gábor

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 12, 2001, No. 4

MICHAEL MANN	
The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and Results	3
ATTILA Z. PAPP – NÁNDOR BÁRDI	
‘Minorities compose the majority’ Interview with <i>Antal Örkény</i>	34
GYÖRGY FÁBRI – TAMÁS HORVÁTH	
The demands of the investors and qualification realities in the Carpathian basin	51
MIHÁLY CSÁKÓ	
The challenges of the workforce market at the turn of the millennium in the Carpathian basin	85
ÁGOTA SZENTANNAI	
The following of the carriers of the youth who learnt in Hungary	113
ISTVÁN FÁBRI	
Hungarian higher education and academic life in the Carpathian basin – Minority education, the connection between the scientific work and the professional reputation	132
ILDIKÓ OROSZ	
Mother tongue/native speaker teaching in the scattered region. A general survey of Ukraine (Sub Carpathian region)	159
ATTILA HEGYELI	
About the Hungarian language teaching need of the csangos (Hungarian speaking native of Moldavia)	181
REVIEWS	216